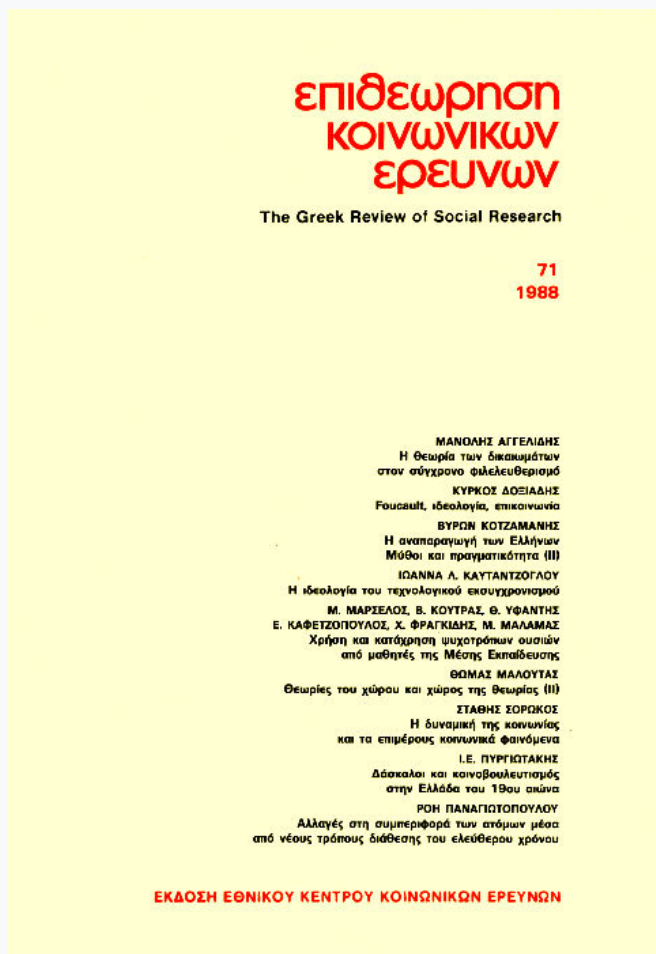

The Greek Review of Social Research

Vol 71 (1988)

71

Η δυναμική της κοινωνίας και τα επιμέρους
κοινωνικά φαινόμενα

Στάθης Σορώκος

doi: [10.12681/grsr.836](https://doi.org/10.12681/grsr.836)

Copyright © 1988, Στάθης Σορώκος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Σορώκος Σ. (1988). Η δυναμική της κοινωνίας και τα επιμέρους κοινωνικά φαινόμενα. *The Greek Review of Social Research*, 71, 192–199. <https://doi.org/10.12681/grsr.836>

Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΑ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

I

Η συζήτηση παραμένει πάντα επίκαιρη: Υπάρχει ουσιαστική σχέση και συνέπεια ανάμεσα στην επιστήμη και τη φιλοσοφία; Η θετικιστική αντίληψη της επιστήμης και ο εμπειρισμός, όπως αυτές οι τάσεις υποστηρίζονται από μερικούς στην εποχή μας, αποκλείουν γενικά μιαν ανάλογη εκδοχή, την ύπαρξη δηλαδή δυνατότητας ουσιαστικής συσχέτισης επιστήμης και φιλοσοφίας.¹ Παρά ταύτα οι μέχρι σήμερα απόψεις που κυριαρχούν στην επιστημονική ανάλυση, ιδιαίτερα των κοινωνικών φαινομένων, νομίζω ότι προϋποθέτουν μια φιλοσοφική ή λογική αντίληψη της κοινωνίας που ανάγεται κατά κύριο λόγο στην κλασική φιλοσοφία της αρχαίας Ελλάδας.²

* Ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

1. Δεν μπορώ να μην υπενθυμίσω πάντως την άποψη του A. Comte που κάθε άλλο παρά συμβαδίζει με αυτή την εκδοχή. Ο θεμελιωτής του θετικισμού γράφει πράγματι: «... Je me bornerai donc, dans cet avertissement, à déclarer que j'emploie le mot *philosophie* dans l'acception que lui donnaient les anciens, et particulièrement Aristote, comme désignant le système général des conceptions humaines: et en ajoutant le mot *positive*, j'annonce que je considère cette manière spéciale de philosopher, qui consiste à envisager les théories, dans quelque ordre d'idées que se soit, comme ayant pour objet la coordination des faits observés, ce qui constitue le troisième et dernier état de la philosophie générale, primitivement théologique et ensuite métaphysique, ainsi que je l'explique dès la première leçon». Πρβλ. A. Comte, *Oeuvres Choisies*, Cours de philosophie positive. Avertissement de l'auteur pour la première édition, εκδ. Aubier, Παρίσι.

2. Θα ήθελα να επικαλεσθώ εδώ μια χαρακτηριστική φράση του K. Popper για την αξία της φιλοσοφίας στη διαμόρφωση μιας επιστημονικής μεθόδου: «Il peut cepedant valoir la peine de mentionner à ce propos que bon nombre de doctrines métaphysiques, et donc certainement philosophiques, pourraient être interprétées comme les hypostases typiques des règles méthodologiques». Πρβλ. K. Popper, *La logique de la découverte scientifique*, Edition française, Παρίσι 1984, κεφ. II, σ. 53.

Η διατήρηση της σύζευξης αυτής μας επιτρέπει άλλωστε να ξεδιαλύνουμε ορισμένα προβλήματα που έχουν σχέση ιδιαίτερα με τη συνολική δυναμική επίδραση των κοινωνιών στη διαμόρφωση των επιμέρους κοινωνικών φαινομένων.

Η κοινωνία, πράγματι, σύμφωνα με την κλασική φιλοσοφική αντίληψη έχει μια δική της δυναμική και εσωτερική συγκρότηση. Κατ' εξοχήν ιδανικό παράδειγμα είναι η κλασική ελληνική πόλη που έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας ανάλογα συγκροτημένης κοινωνίας. Η κοινωνία ή πολιτική είναι για τον Αριστοτέλη, όπως είναι γνωστό, «η πασών κυριωτάτη και η πάσας περιέχουσα τας άλλας».³ Η αρχή της υλικής και ηθικής αυτάρκειας της πολιτικής κοινωνίας προκύπτει άλλωστε και από τα κείμενα του Πλάτωνα. Η σωκρατική απολογία διδάσκει αυτό ακριβώς, ότι το συμφέρον της πόλης είναι υπεράνω όλων και το άτομο έστω και αδικούμενο πρέπει να υποτάσσεται σ' αυτό.

Και όμως, απ' όλη αυτή τη φιλοσοφική ανάλυση της πολιτικής κοινωνίας, παραμένουν μερικά σημαντικά κενά:

Ποια είναι καταρχάς η σχέση της πόλης, δηλαδή της αντίστοιχης κοινωνίας στο σύνολό της, με το εξωτερικό της περιβάλλον και πώς αυτό το τελευταίο επηρεάζει την εξέλιξη και λειτουργία της. Στη συνέχεια, ποια είναι η πραγματική και πέραν της ηθικής σχέση της πόλης με τα άτομα και τις ομάδες που την απαρτίζουν. Τέλος ποια είναι η βαθύτερη σχέση ανάμεσα στην πολιτική κοινωνία, το κράτος και την οικονομία.

Βέβαια σημαντικά φιλοσοφικά κείμενα αναφέρονται σε μερικά από τα θέματα αυτά in abstracto και παρ' όλο ότι δεν υπάρχει καμιά συγκεκριμένη αναφορά στα κοινωνικά ή άλλου είδους φαινόμενα, θα μπορούσαν να ισχύσουν, αφού αποτελούν κανόνες καθαρής λογικής που ισχύουν σε κάθε περίπτωση. Αναφέρομαι σε κείμενα των ίδιων κλασικών ελλήνων φιλοσόφων όπου αναπτύσσονται σημαντικά θέματα, όπως π.χ. για το *Ον* και το *μη Ον*,⁴ για τη σχέση του *Ενός* και του *Πλήθους*⁵ ή τέλος για τις κοινωνικές συγκρούσεις όταν η εσωτερική ισορροπία της Πολιτικής Κοινωνίας διαταραχθεί.⁶

Σε γενικές γραμμές όμως οι θεωρητικοί και μεταφυσικοί προβληματισμοί της κλασικής σκέψης δεν επαρκούν, μόνον αυτοί, για να θεμελιώσουμε σήμερα μια ολοκληρωμένη επιστημονική αντίληψη των συνολικών κοινωνικών φαινομένων και των σχέσεων της κοινωνίας με τον αντικειμενικό της κόσμος. Αυτό πάντως δεν σημαίνει ότι οι λογικές αρχές και έννοιες που δια-

3. Αριστοτέλης, *Πολιτικά Α*, 1252 α, 5.

4. Πλάτων, *Σοφιστής*.

5. Πλάτων, *Παρμενίδης* και Αριστοτέλης, *Μεταφυσικά*.

6. Αριστοτέλης, *ό.π.*, Βιβλ. Ε'.

μορφώθηκαν από την κλασική σκέψη δεν αποτελούν και σήμερα την προ-σφορότερη και αναντικατάστατη λογική και επιστημολογική αφετηρία για την επιστημονική ανάλυση των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων.

Κάτω από την επίδραση εξάλλου της πιο πάνω κλασικής ελληνικής αντίληψης για την πόλη και την πολιτική κοινωνία, αλλά και την επίδραση από την ανάπτυξη των φυσικών επιστημών και της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας, κοινωνιολόγοι του 19ου και του 20ού αιώνα προσπαθούν να διατυπώσουν κάποιες θεωρίες για τη συγκρότηση ή διάσπαση των σύγχρονων κοινωνιών. Η έμφαση δίνεται εδώ κυρίως στην επισήμανση των κυρίαρχων κοινωνικών φαινομένων και τη διατύπωση των λογικών νόμων που τα διέπουν. Οι κοινωνίες θεωρήθηκαν πολλές φορές ότι αποτελούν οργανισμούς ή μηχανισμούς, συνήθως αυτάρκειες ή μονοσήμαντους που λειτουργούν ορθολογικά. Κριτήριο δε για την ανάλυση αποτελούν τα επιμέρους κοινωνικά φαινόμενα, οι κυρίαρχοι κοινωνικοί σχηματισμοί, οι κοινωνικές δομές και οι κοινωνικές σχέσεις. Καταβάλλεται βέβαια προσπάθεια κάθε φορά τα επιμέρους κοινωνικά φαινόμενα να ιεραρχηθούν λογικά, ώστε με βάση την οργανική ή λειτουργική τους (μηχανική) αλληλεξάρτηση ή αλληλεπίδραση να μας δίνουν τη συνολική εικόνα λειτουργίας του κοινωνικού συστήματος.

Παρά ταύτα, η πιο πάνω επιστημονική προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων δημιουργεί κάποια επιστημολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα. Μερικά από αυτά οφείλονται στην εκλεκτική αποδοχή των αρχών που προέρχονται από την κλασική φιλοσοφία, μερικά άλλα στις ιδιομορφίες των σύγχρονων κοινωνικών μεγεθών και σχέσεων και τέλος τα περισσότερα στη μονομερή θεώρηση.

Η αποσπασματική θεώρηση των κοινωνικών φαινομένων, η αυθαίρετη ιεράρχησή τους και η άγνοια ή παραγνώριση της συνολικής δυναμικής της κοινωνίας έχουν περιαγάγει τη θετικιστική ή εμπειρική προσέγγιση σε αδυναμία να συλλάβει τη συνολική κίνηση της κοινωνίας και τη διαλεκτική της.

Αν πράγματι η πορεία της κοινωνίας είναι διαλεκτική, τότε αυτό δεν μπορεί να αγνοείται από την επιστημονική μέθοδο, ο θετικισμός και ο εμπειρισμός δεν επαρκούν σ' αυτή την περίπτωση για να εξηγήσουν τα φαινόμενα, η λογική και φιλοσοφική ανάλυση μας είναι απαραίτητη, γιατί αυτή μπορεί να μας δώσει τη συνολική διάσταση που βγαίνει από τη διαλεκτική προσέγγιση.

II

Πρώτιστο θέμα σε συνάρτηση με τα προαναφερθέντα είναι κατά τη γνώμη μου να προσδιορίσουμε με σαφήνεια τις βασικές προϋποθέσεις και αρχές για

την ύπαρξη μιας κοινωνίας όχι αποκομμένης αλλά σε οργανική σχέση προς τον εξωτερικό της κόσμο και τα επιμέρους στοιχεία και δομές. Μια τέτοια κοινωνία δεν μπορεί να είναι τελείως ακίνητη και αμετάβλητη, πολύ περισσότερο δε αυθυπαρκτη. Για τον ίδιο λόγο το κοινωνικό σύστημα δεν μπορεί να αποτελεί ένα κατασκευάσμα της ανθρώπινης σκέψης, που λειτουργεί μηχανικά και επομένως συγκροτείται και διαλύεται με βάση ορισμένα επιστημονικά πρότυπα.

Τα επιμέρους κοινωνικά φαινόμενα εξεταζόμενα συγκριτικά βοηθούν πολλές φορές να επιστημόνουμε τις διαλεκτικές διαδικασίες συγκρότησης ή διάλυσης των συνόλων αυτών που ονομάζουμε κοινωνίες και κοινωνικά συστήματα, σε συνάρτηση πάντα με τον ιστορικό χρόνο και τον γεωγραφικό χώρο. Όμως πέρα από αυτές τις επιμέρους επιστημάνσεις και παρατηρήσεις και για να αποκτήσουν αυτά τα επιμέρους φαινόμενα ένα συγκεκριμένο ουσιαστικό και συνολικό νόημα πρέπει να εξετάζονται σε συνάρτηση με ορισμένους άλλους, κατά τεκμήριο αστάθμητους και μη εμφανείς μεν παράγοντες και τάσεις της κοινωνίας, που αποτελούν όμως ουσιαστικά στοιχεία για το διαλεκτικό γίγνεσθαι. Ο κυριότερος δε από αυτούς τους παράγοντες είναι η συλλογική θέληση και κίνηση για κοινωνική και ατομική ελευθερία.

Η κοινωνία, πράγματι, είναι μία (συλλογική) υπόσταση που βρίσκεται σε μια συνεχή διαλεκτική σχέση τόσο προς το εξωτερικό της περιβάλλον όσο και προς τα επιμέρους στοιχεία που την απαρτίζουν. Η όλη αυτή διαλεκτική σχέση προϋποθέτει στο επίπεδο της κοινωνίας τα χαρακτηριστικά και τη συμπεριφορά ενός οργανικού συνόλου (θέληση, λογικές διεργασίες) που συγχρόνως εξασφαλίζει ελευθερίες επιλογών, τόσο για το σύνολο όσο και για τα μέρη. Κατ' αυτόν τον τρόπο αναγνωρίζεται μια συνεχής δυνατότητα συγκρότησης, διάλυσης, διαφοροποίησης και προσέγγισης στοιχείων και καταστάσεων. Η συνεχής κίνηση είναι ακριβώς σύμφυτο φαινόμενο προς τη δυνατότητα σχετικής ελευθερίας για τα επιμέρους στοιχεία και για το κοινωνικό σύστημα σε αναφορά προς το εξωτερικό περιβάλλον και τις άλλες κοινωνίες.

Βέβαια μια στοιχειώδης συγκριτική ανάλυση μεταξύ διαφόρων κοινωνιών μας πείθει ότι υπάρχουν κοινά στοιχεία και φαινόμενα. Αυτό όμως δεν πρέπει να μας οδηγεί σε γενικεύσεις που δεν λαμβάνουν υπόψη τις επιδράσεις των ίδιων των κοινωνιών πάνω στα κοινωνικά συστήματα. Όπως δεν μπορούμε να προβαίνουμε παρά σε πολύ περιορισμένες γενικεύσεις για τη συμπεριφορά του κάθε άτομου, το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση των συλλογικών σχηματισμών (κοινωνικών ομάδων και τάξεων), που βρίσκονται πάντα σε οργανική σχέση προς κάποια αντίστοιχη κοινωνία. Η τάση για ύπαρξη λοιπόν ενός ελεύθερα συγκροτημένου συνόλου, της κοινωνίας, και η αυτόβουλη δράση της πρέπει να θεωρούνται δεδομένα. Η κοινωνία δρα κατ'

αυτόν τον τρόπο αυτόνομα στα πλαίσια ενός ευρύτερου συνόλου και επηρεάζει όχι προς τα μέσα, αλλά και προς τα έξω τα φαινόμενα, δηλαδή αποτελεί έναν πρωτογενή παράγοντα γέννησης και εξέλιξης των επιμέρους φαινομένων, όπως έχουμε δεχτεί ότι ισχύει και για το κοινωνικό ον, τον άνθρωπο. Με την πρωτογενή αυτή δράση της και τον συνεχή μετασχηματισμό της η κοινωνία διαμορφώνει το περιβάλλον της και διαμορφώνεται και η ίδια σταδιακά.

Η έννοια αυτή της εξωτερίκευσης προς το περιβάλλον, δηλαδή της δράσης που έχει το διπλό αποτέλεσμα της διαμόρφωσης του ίδιου αυτού περιβάλλοντος και του όντος σε αντιστοιχία, είναι κάτι που απαντάται κατ' επανάληψη στη φιλοσοφία του Hegel καθώς και στα κείμενα του Κ. Μαρξ για το άτομο (ον) και για τον εργαζόμενο (προλετάριο).⁷

Η εργασία αλλά και γενικά η εξωτερίκευση είναι ουσιαστικό στοιχείο του όντος, αποτελεί τον κύριο μηχανισμό μετασχηματισμού του, διαμόρφωσης του περαιτέρω μέχρι την τελική του ολοκληρωμένη κοινωνική υπόσταση. Η έννοια δε αυτή της ελεύθερης δραστηριοποίησης ατόμου και κοινωνίας θα λέγαμε ότι αποτελεί κλειδί όχι μόνο για τη σύγχρονη φιλοσοφία, αλλά και για την επιστημονική ανάλυση. Πράγματι η διαμόρφωση τόσο της ατομικής (άτομο και κοινωνικό) όσο και της συλλογικής ή ταξικής (κοινωνία, κοινωνική τάξη, ομάδα) υπόστασης του όντος συνδέεται ουσιαστικά με τη διαλεκτική σχέση του ατόμου ή της ομάδας με το αντικειμενικό περιβάλλον, καθώς και με τη διαδικασία παραγωγής του περιβάλλοντος αυτού (εργασία).⁸ Η αναζήτηση κάποιων χαρακτηριστικών και κάποιων κανόνων, που διέπουν το ον, χωρίς να λάβουμε υπόψη τη βασική του αυτή ιδιότητα, της προς τα έξω δηλαδή αυτόβουλης και ελεύθερης κίνησης που το φέρνει σε ουσιαστική σχέση με τον εξωτερικό κόσμο και το διαμορφώνει και το ίδιο σαν κοινωνική υπόσταση, σε αναφορά πάντοτε και σχέση προς τις άλλες υποστάσεις, αποτελεί σοβαρό επιστημολογικό και λογικό σφάλμα.

Ο Αριστοτέλης έχει προσδιορίσει βέβαια αυτή τη βασική ιδιότητα της ζωής.⁹ Και ασφαλώς η χεγκελιανή φιλοσοφία, όπως προεκτάθηκε και συμ-

7. Πρβλ. G.W.F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*. Ειδικά στο κεφάλαιο για την προσαρμογή της συνείδησης μέσα από τη δική της δραστηριότητα (κεφ. V, B). Είναι επίσης χαρακτηριστικά όσα αναφέρει ο Μαρξ γι' αυτό το θέμα: «Η διαλεκτική μου μέθοδος όχι μόνο διαφέρει βασικά από τη μέθοδο του Hegel αλλά είναι ακριβώς το αντίθετο. Για τον Hegel η κίνηση της σκέψης που εμφανίζεται με το όνομα της ιδέας είναι ο δημιουργός της πραγματικότητας που δεν είναι παρά η φαινομενική φόρμα της ιδέας. Για μένα αντίθετα η κίνηση της σκέψης δεν είναι παρά η λογική διεργασία που έχει αφετηρία την πραγματική κίνηση». Πρβλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο: Επίλογος* στη Γερμανική Έκδοση (1873).

8. Για τις διαφορές στις απόψεις Μαρξ και Hegel για την εργασία. Πρβλ. Κ. Marx, *Χειρόγραφα 1844*: Ειδικά 3ο χειρόγραφο: Κριτική της διαλεκτικής του Hegel.

9. «'Ο δ' άνθρωπος αρχή κινήσεώς τινος, ή γάρ πρᾶξις κινήσεως» και περαιτέρω «δωσων πράξεων ὁ ἄνθρωπος ἔστιν ἀρχή και κύριος φανερόν ὅτι ἐνδέχεσθαι καί γίνεσθαι καί μή και

πληρώθηκε από τον Κ. Μαρξ, αποτελεί το αποφασιστικότερο βήμα προς την ορθή κατεύθυνση της φιλοσοφικής και κατ' επέκταση της επιστημονικής γνώσης και έρευνας, που αφορά ιδιαίτερα τις κοινωνικές επιστήμες και τις διαχωρίζει από τις φυσικές επιστήμες.

Παρά ταύτα το πρόβλημα δεν έχει λυθεί απόλυτα για τη σύγχρονη επιστημονική σκέψη:

Η προς τα έξω σχέση του όντος δεν μπορεί πράγματι να είναι μονοδιάστατη και δεν μπορεί να εκπορεύεται μόνο από το άτομο ούτε και να κατευθύνεται μόνο προς το άψυχο περιβάλλον. Η εξωτερική κίνηση, χαρακτηριστικό της ζωής, προέρχεται από κάθε ατομική ή συλλογική υπόσταση, φορέα κοινωνικής ζωής και επηρεάζει προς κάθε κατεύθυνση (παραγωγή, κοινωνικές σχέσεις). Είναι φανερό ότι ανάμεσα σ' αυτές τις ποικίλες υποστάσεις υπάρχει μία επικρατέστερη κίνηση που επηρεάζει τις άλλες. Η κίνηση δε αυτή του επικρατέστερου ή κυρίαρχου κοινωνικού σχηματισμού δεν είναι προς μία κατεύθυνση αλλά πολυσήμαντη.

Είναι η συνολική κίνηση της κοινωνίας η επικρατέστερη; Είναι η παραγωγή η επικρατέστερη κατεύθυνση της κίνησης της κοινωνίας; Δημιουργείται μια ιεράρχηση διαλεκτικά των κινήσεων και ποια η επίδραση μεταξύ τους; Δημιουργείται μια αρμονία ή δυσαρμονία κινήσεων και με ποιες προϋποθέσεις; Τι είναι η κοινωνική βία στα πλαίσια αυτής της λογικής; Η διατύπωση αναλόγων ερωτήσεων τροποποιεί τα δεδομένα που έχουν τεθεί από τη χεγκελιανή και τη μαρξιστική ανάλυση και τα διευρύνει με τέτοιο τρόπο, ώστε να ανοίγονται εντελώς νέοι δρόμοι για τη σύγχρονη επιστημονική σκέψη και να προκύπτουν δυνατότητες για απαντήσεις σε όλα μέχρι σήμερα προβλήματα, επιστημολογικά και πρακτικά.

Καταρχάς θα πρέπει να ξεφύγουμε από τη μεταφυσική και την in abstracto θεώρηση που συγχέει την έννοια του όντος με το άτομο και παράλληλα εξομοιώνει την οντολογία των φυσικών και των κοινωνικών επιστημών. Η έννοια του όντος στις κοινωνικές επιστήμες είναι άλλη, προϋποθέτει το «ον», φορέα κίνησης και ζωής. Περαιτέρω η κοινωνική επιστήμη είναι η επιστήμη των φαινομένων που προέρχονται όχι από κάποιες απρόσωπες φυσικές δυνάμεις, αλλά από τους ίδιους τους φορείς της ζωής, τις υποστάσεις δηλαδή του όντος, που διακρίνονται σε συλλογικές και ατομικές. Η τυχόν δε ιεράρχηση των φαινομένων είναι αποτέλεσμα και αυτή της κίνησης, δηλαδή της διαλεκτικής σχέσης που αναπτύσσεται μέσα από την (ελεύθερη) κίνηση. Τα φαινόμενα τέλος βίας, ανομίας κοινωνικής κλπ. σχετίζονται με την κυριαρχία κάποιων υποστάσεων έναντι των άλλων στη δυναμική τους σχέση,

δι εφ' αὐτῷ ταῦτ' ἔστι καὶ γίνεσθαι καὶ μὴ, ὄν γε κύριος ἔστι τοῦ εἶναι καὶ τοῦ μὴ εἶναι». Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Ευδήμεια* (1222b, 28-30 και 1223a, 4-6).

τη μονομερή επικράτηση κάποιων κινήσεων έναντι άλλων, τη δυσαρμονία και μονομέρεια του όλου πλέγματος των κινήσεων, που περιορίζει την ελευθερία και υποτάσσει κάποιες υποστάσεις σε κάποιους άλλους ευρύτερους σχηματισμούς.

Η πιο πάνω προβληματική είναι φανερό ότι τροποποιεί τελείως τα μέχρι σήμερα δεδομένα για την ανάλυση και επιστημονική γνώση και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για κάποια διάφορη αντίληψη της όλης δυναμικής των κοινωνικών φαινομένων σε συνάρτηση με τις ανθρώπινες ελευθερίες και δυνατότητες. Συγχρόνως όμως θέτει το πρόβλημα του κατά πόσον η κοινωνία αποτελεί τον κυρίαρχο σχηματισμό, του οποίου η προς τα έξω (ή προς τα μέσα) κίνηση επηρεάζει το όλο πλέγμα των κινήσεων. Πράγματι αν δεχτούμε ότι η κοινωνία αποτελεί την κατ' εξοχήν συλλογική υπόσταση του όντος, στην κίνηση της οποίας πρέπει αναγκαστικά να συγχωνεύονται οι υπόλοιπες κινήσεις των ατομικών υποστάσεων ή των ομάδων, τότε γίνεται φανερό ότι η κοινωνία αποτελεί την «πασών κυριωτάτην», επειδή πράγματι η δράση της είναι καθοριστική για τη δράση των υπόλοιπων παραγόντων.

Η κοινωνία δε πράγματι αποτελεί τον κυρίαρχο σχηματισμό γιατί έχει τη δύναμη να εξωτερικεύεται, δηλαδή να δρα αυτόβουλα προς τα έξω και προς τα μέσα, η δράση δε αυτή της κοινωνίας με τη μορφή ενιαίου συνόλου, όπως είναι φυσικό, επηρεάζει την κίνηση και των υπόλοιπων μερών, την έλκει ή την τροποποιεί.

Η αυτόβουλη αυτή κυρίαρχη δράση της κοινωνίας μεταβάλλει το αντικειμενικό (εξωτερικό) περιβάλλον, αλλά και τις εσωτερικές της δομές. Η μεταβολή δε του περιβάλλοντος είναι αποτέλεσμα της κίνησης όχι μόνο προς το φυσικό περιβάλλον με σκοπό τη μεταβολή του σε χρήσιμο για την κοινωνία υλικό περιβάλλον (οικονομία, παραγωγή), αλλά και προς τις άλλες κοινωνίες. Εξάλλου η επίδραση του ίδιου του εξωτερικού περιβάλλοντος (οικονομίας και ευρύτερου πλέγματος κοινωνιών) επηρεάζει αποφασιστικά το μετασχηματισμό της κοινωνίας και το αντίστοιχο θεσμικό πλαίσιο (που ονομάσαμε επιδομή). Το θέμα δε της υπεροχής κάποιων σχέσεων στα πλαίσια της ίδιας της κοινωνίας (π.χ. των οικονομικών σχέσεων) δεν είναι ανεξάρτητο από τις ευρύτερες συνολικές επιδράσεις από την κίνηση και δράση της κοινωνίας στο σύνολό της. Αυτή η όλη προβληματική μας αναγκάζει να εξετάζουμε κατά προτεραιότητα την κίνηση της κοινωνίας προκειμένου να προσδιορίσουμε ορισμένα συνολικά αποτελέσματα, αλλά και στη συνέχεια προκειμένου να μπορούμε να αντιληφθούμε κάθε φορά την πραγματική σημασία και δυναμική των επιμέρους φαινομένων.

III

Με όσα προαναφέραμε γίνεται φανερό ότι το βασικό κριτήριο με το οποίο μπορούμε να εξετάσουμε και να ιεραρχήσουμε τους κοινωνικούς σχηματισμούς είναι η μεταξύ τους δυναμική σχέση και η δυνατότητα που εξασφαλίζεται μ' αυτόν τον τρόπο για μια συνεχώς αυξανόμενη «παραγωγή ελευθερίας» τόσο στο συλλογικό όσο και το ατομικό επίπεδο. Ανυπαρξία μιας ανάλογης δυνατότητας σημαίνει και αδυναμία επιβίωσης του αντίστοιχου κοινωνικού συστήματος, γιατί τότε αυτό δεν μπορεί να μετεξελιχθεί.

Ανάλογη είναι και η διαδικασία αξιολόγησης των κοινωνικών συστημάτων. Ο περιορισμός των δυνατοτήτων για ελεύθερη δράση προκαλεί δυσαρμονίες μεταξύ των επιμέρους δομών και είναι απορριπτέες, γιατί δημιουργεί αδυναμίες λειτουργίας του συστήματος και κοινωνικές τριβές. Οι σημαντικότερες όμως δυσαρμονίες πρέπει να αποδοθούν στις σχέσεις Κράτους, Κοινωνίας και Οικονομίας που αποτελούν και τα ουσιαστικά στοιχεία που απαρτίζουν το κοινωνικό σύστημα. Η υπερτροφική ανάπτυξη ενός από αυτούς τους παράγοντες γίνεται αναγκαστικά εις βάρος του ενός ή των δύο άλλων παραγόντων και αυτό αποτελεί τη βασική αιτία των σημερινών αδιεξόδων στις κοινωνίες μας.

Αν θα πρέπει να αποβλέπουμε, λοιπόν, σε μια σύγχρονη εσωτερική αρμονία των κοινωνικών μας συστημάτων, ανάλογη προς το επιδιωκόμενο από τον Πλάτωνα «μέτριο» (μέτρο), αυτή δεν θα πρέπει να την αναζητήσουμε στα απόλυτα αλλά στα σχετικά μεγέθη ανάμεσα στο Κράτος, την Κοινωνία και την Οικονομία.¹⁰ Και περαιτέρω αυτή την αρμονία δεν μπορούμε να την αναζητούμε «εκτός τόπου και χρόνου», αλλά στα πλαίσια του ευρύτερου περιβάλλοντος της κάθε κοινωνίας και σε συνάρτηση με το όλο πλέγμα των επιμέρους κοινωνιών και των μεταξύ τους σχέσεων.

10. «Ελέγξαμεν ως τόν νομοθέτην δει τριών στοχαζόμενον νομοθετῆν, ὅπως ἡ νομοθετούμενη πόλις ἐλευθέρα τε ἔσται καὶ φίλη ἑαυτῇ καὶ νοῦν ἔξει...». Πρβλ. Πλάτων *Νόμοι*, Βιβλίο Γ, 701, D.